IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

NUTQ AKTLARINING AFAZIK NUTQDA NAMOYON BO‘LISHI

Nurimova Diyora Qurbon qizi
Profi university
O‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchisi
Nurimova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23269683

Annotatsiya. ularning lingvistik va neyropsixologik asoslari yoritiladi. Afaziya sharoitida so‘zlovchining fikr bildirish, savol berish, iltimos qilish, buyruq berish hamda suhbatdosh bilan muloqotga kirishish imkoniyatlaridagi o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, nutq aktlarining mazmuniy, kommunikativ va pragmatik jihatlari misollar asosida izohlanib, afazik bemorlarning muloqot kompetensiyasini baholash hamda tiklash jarayonida ushbu yondashuvning ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari nutq buzilishlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: nutq aktlari, afaziya, afazik nutq, pragmatika, kommunikativ kompetensiya, neyrolingvistika, muloqot, nutq buzilishi, til va miya, reabilitatsiya.

Nutq insonning fikrlashi, his-tuyg‘ularini ifodalashi, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishi va atrofdagilar bilan muloqotga kirishishida muhim vosita hisoblanadi. Nutq orqali inson nafaqat ma’lumot uzatadi, balki suhbatdoshidan muayyan harakatni bajarishni so‘raydi, savol beradi, va’da beradi, o‘z munosabatini bildiradi yoki boshqa shaxsning xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Tilshunoslikda bunday kommunikativ harakatlar nutq aktlari deb ataladi. Nutq aktlarini o‘rganish tilning faqat grammatik va leksik xususiyatlarini emas, balki uning amaliy muloqotdagi vazifalarini ham aniqlash imkonini beradi.

Nutq aktlari masalasi afaziya bilan bog‘liq tadqiqotlarda alohida ahamiyatga ega. Afaziya — bosh miyaning nutq faoliyati bilan bog‘liq hududlari shikastlanishi natijasida yuzaga keladigan, ilgari shakllangan nutq qobiliyatining turli darajada buzilishi bilan tavsiflanadigan holat. U insonning gapirish, nutqni tushunish, so‘zlarni topish, jumlalarni tuzish, takrorlash, o‘qish yoki yozish qobiliyatlariga ta’sir qilishi mumkin. Biroq afaziyasi bo‘lgan insonning kommunikativ ehtiyoji saqlanib qolishi mumkin: u yordam so‘rash, savolga javob berish, norozilik bildirish yoki suhbatni davom ettirishga intiladi[1].

Shu sababli afazik nutqni faqat grammatik xatolar yoki talaffuzdagi buzilishlar orqali baholash yetarli emas. Bemorning o‘z fikrini qanday ifodalashi, qanday nutqiy maqsadni ko‘zlashi va suhbatdosh bilan o‘zaro munosabatni qay tarzda tashkil etishini ham o‘rganish zarur. Mazkur maqolaning maqsadi nutq aktlarining afazik nutqda namoyon bo‘lishini lingvistik va neyrolingvistik jihatdan yoritish, ularning buzilish xususiyatlarini misollar asosida tahlil qilish hamda kommunikativ reabilitatsiyadagi ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat.

Nutq aktlari nazariyasi tilni inson faoliyatining muhim shakli sifatida o‘rganadi. Ushbu yo‘nalishning rivojlanishida ingliz faylasufi Jon Ostin va amerikalik faylasuf Jon Syorlning ishlari muhim o‘rin tutadi. Ostin nutq yordamida ayrim harakatlar amalga oshirilishini ko‘rsatgan bo‘lsa, Syorl nutq aktlarini kommunikativ maqsad va vazifalariga ko‘ra tasniflashga katta hissa qo‘shgan.

Nutq aktining mohiyati shundan iboratki, inson muayyan so‘z yoki jumlani talaffuz qilish orqali ma’lum bir kommunikativ harakatni bajaradi. Masalan, “Derazani oching” jumlasi buyruq yoki iltimos vazifasini bajarishi mumkin. “Bugun kelasizmi?” savol aktini, “Sizga yordam beraman” esa va’da yoki majburiyat bildirish aktini ifodalashi mumkin. Demak, nutq aktining ma’nosi faqat jumlaning grammatik tuzilishiga emas, balki vaziyat, ohang, so‘zlovchining niyati va suhbatdosh bilan munosabatiga ham bog‘liq.

Nutq aktlarini shartli ravishda quyidagi asosiy guruhlarga ajratish mumkin:

Assertivlar — ma’lumot berish, fikr bildirish yoki biror holatni tasdiqlash. Masalan: “Bugun havo sovuq”.

Komissivlar — kelajakdagi harakatni bajarishga majburiyat olish yoki va’da berish. Masalan: “Ertaga sizga qo‘ng‘iroq qilaman”.

Deklarativlar — tegishli ijtimoiy yoki institutsional sharoitda aytilishi bilan muayyan maqomni o‘zgartiradigan nutq aktlari. Masalan, vakolatli shaxsning rasmiy yig‘ilishni ochiq deb e’lon qilishi[4].

Ushbu tasnif afazik nutqni tahlil qilishda foydali, chunki bemor ayrim nutq aktlarini bajara olishi, boshqalarini esa amalga oshirishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Masalan, u oddiy savolga javob bera olsa-da, mustaqil ravishda savol tuzishda qiynalishi mumkin. Biroq bunday holatlar barcha bemorlarda bir xil ko‘rinishda namoyon bo‘lmaydi.

Afaziyaning turli shakllarida nutq faoliyatining buzilish darajasi va ko‘rinishi farqlanadi. Masalan, Broka afaziyasida nutq ko‘pincha sekin, qisqa va grammatik jihatdan soddalashgan bo‘ladi. Vernike afaziyasida esa nutq ravon ko‘rinishi mumkin, biroq mazmunni tushunish va so‘zlarni to‘g‘ri tanlashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bu tavsiflar umumiy xususiyatlarni ifodalaydi; aniq klinik holatda belgilar turlicha birikishi mumkin.

Afazik nutqda kommunikativ maqsad bilan uni ifodalash imkoniyati o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Bemor nimani xohlashini bilishi, ammo kerakli so‘zni topa olmasligi yoki grammatik jihatdan to‘liq jumla tuza olmasligi mumkin. Shuning uchun uning nutqini baholashda faqat aytilgan so‘zlar soniga emas, balki ushbu so‘zlar yordamida qanday maqsadga erishilganiga ham e’tibor qaratish kerak[3].

Masalan, bemor chanqaganida “Suv... suv...” deb takrorlashi mumkin. Grammatik jihatdan bu to‘liq jumla emas. Lekin vaziyatga qarab, mazkur ifoda suv so‘rash, ehtiyojni bildirish yoki yordam talab qilish vazifasini bajaradi. Agar suhbatdosh bemorga suv taklif qilsa va bemor bosh irg‘ab rozilik bildirsa, muloqot maqsadiga erishilgan bo‘lishi mumkin.

Bu misol muhim bir jihatni ko‘rsatadi: nutq akti har doim ham mukammal grammatik shaklda ifodalanmaydi. Kommunikativ maqsad so‘z, imo-ishora, yuz ifodasi, intonatsiya va vaziyatning o‘zaro ta’siri orqali ham anglashilishi mumkin.

Axborot berish akti insonning voqea, hodisa yoki holat haqida ma’lumot yetkazishiga xizmat qiladi. Afaziyada bu aktning amalga oshirilishi so‘z topish, jumla tuzish va nutqni rejalashtirish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Masalan, bemordan “Bugun qayerga bordingiz?” deb so‘ralganda, u “Bozor... non... uy” deb javob berishi mumkin. Ushbu javob grammatik jihatdan to‘liq bo‘lmasa-da, vaziyatga qarab bemorning bozorga borgani, non olgani va uyga qaytganini anglatishi mumkin.

Boshqa bir holatda bemor “Men kecha shifoxonaga bordim” jumlasini tuzish o‘rniga “Kecha... shifoxona... men” deb aytishi mumkin. Bu yerda so‘zlarning tartibi va grammatik

bog‘lanish buzilgan bo‘lsa-da, asosiy mazmunning ayrim qismlari saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin.

Bunday vaziyatlarda mutaxassis bemorning faqat grammatik xatolarini qayd etish bilan cheklanmasligi lozim. U mazmunni tushunish imkoniyatini, asosiy axborotning qanchalik yetkazilganini va suhbatdoshning aniqlashtiruvchi savollariga bemor qanday javob berishini ham baholashi kerak.

Direktiv nutq aktlari kundalik hayotda juda muhim. Inson yordam so‘rash, biror narsani olib berishni iltimos qilish yoki suhbatdoshning harakatini boshqarish uchun ushbu aktlardan foydalanadi.

Afaziyasi bo‘lgan bemor “Iltimos, eshikni yoping” jumlasini aytishda qiynalishi mumkin. Uning o‘rniga “Eshik... yop” deyishi yoki eshik tomonga ishora qilishi ehtimol. Agar vaziyat va imo-ishora yordamida maqsad tushunarli bo‘lsa, kommunikativ vazifa qisman yoki to‘liq bajarilishi mumkin.

Biroq qisqa ifodaning ma’nosini faqat tashqi shakliga qarab belgilash to‘g‘ri emas. “Suv” so‘zi vaziyatga qarab suv so‘rashni, suv borligini bildirishni yoki boshqa bir narsani anglatishi mumkin. Shuning uchun nutq aktini aniqlashda kontekst, oldingi suhbat va bemorning javob reaksiyasi hisobga olinadi.

Reabilitatsiyada kundalik hayotga oid direktivlarni mashq qilish foydali bo‘lishi mumkin. Masalan, bemor “Yordam bering”, “Menga suv kerak”, “Kitobni bering” kabi funksional ifodalarni rasmlar, tayanch so‘zlar yoki imo-ishoralar yordamida o‘rganadi. Mashqlar bemorning individual imkoniyatlariga moslashtirilishi kerak.

Savol berish insonning ma’lumot olishga bo‘lgan ehtiyojini ifodalaydi. Afazik bemor savolni tushunishi, ammo unga javob berishda yoki mustaqil savol tuzishda qiynalishi mumkin. Ayrim holatlarda esa savol mazmunini anglashning o‘zi ham qiyinlashadi.

Masalan, mutaxassis “Ismingiz nima?” deb so‘raganda, bemor ismini aytish o‘rniga sukut saqlashi yoki kerakli so‘zni topishga urinishi mumkin. Bu holat bemor o‘z ismini bilmaydi degani emas. Muammo so‘zni esga tushirish yoki uni nutq orqali ifodalash bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Boshqa misol: bemor “Dori qachon ichiladi?” deb so‘ramoqchi bo‘ladi, lekin “Dori... qachon?” shaklida ifodalaydi. Ushbu jumla grammatik jihatdan to‘liq bo‘lmasa ham, savol aktining asosiy maqsadi saqlangan bo‘lishi mumkin.

Savol-javob faoliyatini tekshirishda mutaxassis turli murakkablikdagi savollardan foydalanishi mumkin. Avval “ha” yoki “yo‘q” javobini talab qiladigan savollar, keyin qisqa javobli savollar, so‘ngra mustaqil savol tuzish vazifalari beriladi. Bunda bemorning nutqni tushunish darajasi va javobni ifodalash imkoniyati alohida baholanishi zarur.

Ekspressiv nutq aktlari insonning quvonch, minnatdorlik, afsus, norozilik yoki boshqa hissiy munosabatlarini ifodalashiga xizmat qiladi. Afaziya sharoitida bunday munosabatlar og‘zaki nutq bilan bir qatorda yuz ifodasi, imo-ishora va ovoz ohangi orqali ham namoyon bo‘lishi mumkin[2].

Masalan, bemor “Rahmat, yordam berdingiz” deb ayta olmasa-da, tabassum qilishi, bosh irg‘ashi yoki suhbatdoshning qo‘lini siqishi mumkin. Bunday harakatlar minnatdorlikni ifodalashi ehtimol, ammo ularning ma’nosi vaziyat bilan birgalikda baholanishi kerak.

Shuningdek, bemor o‘z noroziligini “Yo‘q”, “Bo‘lmaydi” kabi qisqa so‘zlar orqali yoki yuz ifodasi yordamida ko‘rsatishi mumkin. Mutaxassis ushbu belgilarni muloqotning mazmunli qismi sifatida ko‘rib chiqishi lozim.

Bu yondashuv bemorning shaxsiy fikri va ehtiyojlarini e’tiborga olishga yordam beradi. Bemor nutqiy jihatdan cheklangan bo‘lsa ham, uning roziligi, noroziligi va hissiy munosabatini aniqlashga intilish muhimdir.

Komissiv nutq aktlari kelajakdagi harakatni bajarishga tayyorlik yoki majburiyatni ifodalaydi. Masalan, “Ertaga kelaman”, “Sizga qo‘ng‘iroq qilaman” kabi jumlalar shunday vazifani bajaradi.

Afaziyasi bo‘lgan inson ushbu jumlalarni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishda qiynalishi mumkin. U “Ertaga... kelaman” yoki “Men... qo‘ng‘iroq” shaklida gapirishi ehtimol. Bunday ifodaning ma’nosini aniqlash uchun suhbat konteksti va qo‘shimcha savollar muhim hisoblanadi.

Shu bilan birga, grammatik jihatdan noto‘g‘ri yoki qisqa jumlani avtomatik ravishda va’da deb baholab bo‘lmaydi. Nutq aktining turi so‘zlovchining niyati va muloqot vaziyatiga qarab aniqlanadi. Afaziya sharoitida aynan shu jihatni o‘rganish pragmatik tahlilning muhim vazifalaridan biridir.

Afazik nutqni o‘rganishda kontekst markaziy o‘rin tutadi. Chunki ayrim so‘zlar mustaqil holda bir nechta ma’noni anglatishi mumkin. Masalan, bemorning “Uy” deb aytishi uyga borishni istash, uy haqida ma’lumot berish yoki suhbatdoshning savoliga javob qaytarish maqsadida ishlatilgan bo‘lishi mumkin.

Buni aniqlash uchun mutaxassis suhbatning oldingi qismini, bemorning imo-ishoralarini, yuz ifodasini va keyingi reaksiyasini kuzatadi. Masalan, “Qayerga ketmoqchisiz?” degan savolga bemor “Uy” deb javob bersa, bu joyni ko‘rsatish yoki borish istagini ifodalashi mumkin. Ammo ayni so‘z boshqa vaziyatda boshqa kommunikativ vazifani bajaradi.

Kommunikativ maqsad: bemor nimani bildirmoqchi?

Ifoda vositasi: so‘z, jumla, imo-ishora yoki boshqa usuldan foydalanildimi?

Mazmunning tushunarliligi: suhbatdosh bemorning maqsadini anglay oldimi?

Muloqotdagi moslik: javob vaziyatga mos keldimi?

Mustaqillik darajasi: bemor fikrini mustaqil ifodaladimi yoki yordamga muhtoj bo‘ldimi?

Muloqotni davom ettirish: bemor aniqlashtirish, navbatni saqlash yoki suhbatni yakunlash imkoniyatiga egami?

Ushbu mezonlar bemorning faqat nutqiy kamchiliklarini emas, balki saqlanib qolgan kommunikativ imkoniyatlarini ham aniqlashga yordam beradi[4].

Masalan, “Iltimos, suv bering” jumlasini o‘rganish jarayonida bemorga suv tasviri, tayanch so‘zlar yoki namuna jumla taqdim etiladi. Keyinchalik yordam miqdori asta-sekin kamaytiriladi. Maqsad bemorning faqat jumlani takrorlashi emas, balki zarur vaziyatda mustaqil ravishda yordam so‘ray olishidir.

Savol berish aktini rivojlantirish uchun “Bu nima?”, “Qayerda?”, “Qachon?” kabi savol qoliplaridan foydalanish mumkin. Ekspressiv aktlarni mashq qilishda esa “Rahmat”, “Kechirasiz”, “Menga yoqdi” kabi kundalik ifodalar turli vaziyatlarda qo‘llanadi.

Nutq aktlarining afazik nutqda namoyon bo‘lishi til, tafakkur va kommunikativ faoliyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi. Afaziya insonning nutqiy imkoniyatlarini cheklashi mumkin, biroq bu holat uning muloqotga bo‘lgan ehtiyoji va kommunikativ

maqsadlari butunlay yo‘qolishini anglatmaydi. Ayrim bemorlar grammatik jihatdan to‘liq jumla tuzishda qiynalsa-da, qisqa so‘zlar, imo-ishoralar va kontekst yordamida o‘z ehtiyojlarini bildira oladilar.

Xulosa qilib aytganda, axborot berish, iltimos qilish, savol berish, his-tuyg‘ularni ifodalash va kelajakdagi harakatga majburiyat bildirish kabi nutq aktlari afaziyaning shakli va og‘irligiga qarab turlicha namoyon bo‘ladi. Ularni baholashda grammatik to‘g‘rilik bilan bir qatorda kommunikativ maqsad, kontekst, tushunarlilik va mustaqillik darajasini hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. — М.: Прогресс, 1986. — С. 22–130.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — 203 p.
3. Searle J. R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979. — 187 p.
4. Austin J. L. How to Do Things with Words. 2nd ed. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975. — 192 p.